

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOZOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ: CULTURĂ.CIVILIZAȚIE.ISTORIE.**

TEZĂ DE DOCTORAT

**ROLUL CLUJULUI CA CENTRU TIPOGRAFIC ÎN SECOLELE
XVI-XVIII**

Conducător științific:
Prof.univ.dr.Radosav Doru

Doctorand:
Bartha Hajnalka căs.Ilyés

**CLUJ-NAPOCA
2012**

Cuprins

Introducere	Error! Bookmark not defined.
I.Considerații istoriografice asupra cărții și a tiparului din Transilvania secolelor XVI-XVIII	Error! Bookmark not defined.
II.Istorie urbană - Clujul în secolele XVI-XVIII	Error! Bookmark not defined.
III. Tipografiile Clujului istoric din secolele XVI-XVIII	Error! Bookmark not defined.
III. 1.1. S-a născut o tipografie la Cluj.....	Error! Bookmark not defined.
III.1.2.Gáspár Heltai – tipograful din spatele cărților	Error! Bookmark not defined.
III.1.3. Continuitatea tipografiei lui Heltai	Error! Bookmark not defined.
III.2.Tipografii aparținând diferitelor confesiuni în secolele XVII-XVIII	Error! Bookmark not defined.
III.2.1.1.Tipografia comună a bisericii și a Colegiului Reformat.....	Error! Bookmark not defined.
III.2.1.2.Tótfalusi –tipograf și gravor de talie mondială.....	Error! Bookmark not defined.
III.2.2.Tipografia Eparhiei Reformate	Error! Bookmark not defined.
III.2.3.Tipografia Colegiului Reformat.....	Error! Bookmark not defined.
III.2.4.Tipografia catolică (1726-1794)	Error! Bookmark not defined.
III.2.5.Tipografia unitariană.....	Error! Bookmark not defined.
III.3.Precursorii unei noi mentalități: tipografiile lui Martin Hochmeister și Peter Barth.	Error! Bookmark not defined.
IV.Cărțile tipărite la Cluj între 1550-1800-Bilanțul celor 250 de ani.....	Error! Bookmark not defined.
IV.1.Despre ce ne vorbesc numerele?.....	Error! Bookmark not defined.
IV.1.1.Analiză efectuată pe secole.....	Error! Bookmark not defined.
IV.1.2.Analiza efectuată pe tipografii.....	Error! Bookmark not defined.
IV.2. Perceperea valorii	Error! Bookmark not defined.
IV.3. Tematica tipăriturilor apărute în această perioadă.....	Error! Bookmark not defined.
IV.3.1. Carte și confesiune (carte religioasă).....	Error! Bookmark not defined.
IV.3.2. Cartea în folosul educației	Error! Bookmark not defined.
IV.3.3.Publicații ocazionale.....	Error! Bookmark not defined.
IV.3.4.Literatură.....	Error! Bookmark not defined.
IV.3.5. Literatura de popularizare a științei și medicinei.....	Error! Bookmark not defined.
IV.3.6. Istorie, filozofie și drept.....	Error! Bookmark not defined.
IV.3.7.Tipărituri <i>in folio</i>	Error! Bookmark not defined.
IV.3.8.Altele.....	Error! Bookmark not defined.
V.“Starea civilă” a cărților tipărite.....	Error! Bookmark not defined.

V.1. Continuitate și inovație în prezentarea cărților în cazul tipografiei Heltai	Error!
Bookmark not defined.	
V.2. Legături originale: ateliere, legători.....	Error! Bookmark not defined.
VI. Catalogul cărților vechi tipărite la Cluj (1550-1800).....	167
VII. Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Bibliografie	Error! Bookmark not defined.

Cuvinte cheie: istoria tiparului, istoria cărții, Cluj, istoria culturii, carte veche, legătorie, tematica tipăriturilor, catalogue.

Scopul acestei lucrări este prezentarea activității tipografice clujene din secolele XVI-XVIII, oferind, în același timp, o analiză a producției de carte în cazul fiecărui tipograf, dar și a tematicii cărților apărute, nu în ultimul rând, propunându-și realizarea unui catalog al cărților vechi clujene între 1550-1800.

Teza este compusă din șapte capitole pe lângă care se mai adaugă Introducerea, Bibliografia și Anexele. Primul capitol, *Considerații istoriografice asupra cărții și a tiparului din Transilvania secolelor XVI-XVIII*, este dedicat prezentării diferitelor realizări științifice în domeniul istoriei cărții și al tiparului, punându-se accent în special pe studiile și cercetările care tratează situația existentă la Cluj.

Al doilea capitol, *Istorie urbană-Clujul în secolele XVI-XVIII*, oferă o scurtă incursiune în istoria urbană a Clujului, încercând să prezinte evenimentele care au avut un impact, pozitiv sau negativ, asupra dezvoltării tipografiei din localitate. Totodată, încearcă să arate complexitatea efectelor care au contribuit într-un fel sau altul la dezvoltarea culturală a orașului.

Descrierea tipografiilor se regăsește în Capitolul III, intitulat *Tipografiile Clujului istoric din secolele XVI-XVIII*. Această descriere s-a realizat prin adunarea la un loc a datelor referitoare la tipografia clujeană, date care erau dispersate în diferite studii și articole publicate în decursul mai multor decenii. Importanța acestui capitol constă în analiza unor articole și studii variate, respectiv în selectarea acestora în funcție de noutatea și relevanța lor privind tipografiile istorice clujene, toate acestea cu scopul de a oferi o imagine cât mai complexă despre tipografiile clujene și despre schimbările intervenite în decursul acestor 250 de ani.

Capitolul IV al lucrării, *Cărțile tipărite la Cluj între 1550-1800-Bilanțul celor 250 de ani*, conține o abordare nouă, până acum nerealizată, în ceea ce privește prezentarea tipografiilor clujene. În primul rând, este vorba de efectuarea unor statistici privind producția de carte în fiecare secol, urmărind, de asemenea, și activitatea fiecărui tipograf. Am încercat găsirea unor explicații atât pentru numărul prea mic, cât și pentru abundența de tipărituri din anumite perioade, în funcție de diferite evenimente istorice, sociale sau culturale. Astfel, se poate observa

că evenimentele istorice și sociale nefaste nu au fost un motiv suficient pentru a ruina o tipografie, personalitatea și priceperea tipografului jucând un rol mult mai important și având un impact mult mai mare. De exemplu, efectele cenzurii privind cărțile religioase au fost suprimate prin trecerea la tipărirea de alte genuri de carte atât de către Gáspár Heltai, în ultima perioadă a activității lui, cât și de către văduva acestuia. De asemenea, poate fi menționat și cazul tipografului István Páldi, din secolul al XVIII-lea, care a găsit modalități de a dezvolta o tipografie în ciuda faptului că i s-a interzis tipărirea celor mai bine vândute cărți. În schimb, evenimentele culturale au avut o influență benefică asupra activității tipografice. Aici putem lua ca exemplu atât efectele culturale ale reformei protestante, cât și pe cele ale iluminismului.

Analizarea statistică a activității fiecărui tipograf în parte a dus, pe de o parte, la confirmarea unor supoziții privind interesul tipografului față de munca pe care a depus-o și față de modul în care implicarea sa i-a influențat activitatea, dar, pe de altă parte, a condus și la infirmarea unor presupuneri existente. De exemplu, indiferența față de tipografie a fiului lui Gáspár Heltai, tot mai mare o dată cu trecerea timpului, s-a concretizat și prin scăderea continuă a numărului de cărți tipărite. În schimb, presupusa lipsă de interes a lui Sándor Szathmári Pap nu este confirmată de numărul de cărți pe care le-a tipărit de-a lungul activității sale.

Al treilea subcapitol al capitolului IV este dedicat analizării tematice a cărților tipărite în perioada vizată, ceea ce, din nou, a dus la unele completări privind cunoștințele noastre despre tipografiile clujene. În urma acestor analize am ajuns la concluzia că majoritatea cărților tipărite în această perioadă sunt cărți religioase de diferite tipuri, aparținând diferitelor confesiuni. În ceea ce privește procentul lor din totalul de cărți tipărite, acesta va rămâne aproape neschimbat în fiecare secol, cărțile religioase menținându-și poziția pe primul loc. Deși era cartea cea mai citită, tipografiile aveau dificultăți în a tipări Biblia în atelierele lor, reprezentanții cultelor nerenunțând la comandarea acestor cărți în tipografiile europene de renume. În schimb, cărțile de rugăciuni și cele conținând imnuri bisericesti au cunoscut o dezvoltare rapidă, lucru facilitat mai ales de faptul că s-a căzut de acord relativ repede asupra unui format protestant, acceptat de fiecare confesiune, acestea fiind tipărite de multe ori la Cluj și devenind unele dintre cele mai populare și cele mai ușor de procurat cărți din tipografiile locale.

Pe al doilea loc se situează cărțile folosite în educație, ceea ce sugerează o diversificare tematică survenită în secolul al XVIII-lea față de secolele precedente, putându-se observa în același timp și creșterea lor ca număr, lucru care nu poate fi interpretat altfel decât prin interesul

tot mai mare față de educație. Pe locul al treilea ca număr se situează tipăriturile *in folio*, în special necrologurile, care devin extrem de populare în secolul al XVIII-lea.

De asemenea, se poate observa și schimbarea preferințelor publicului cititor prin simpla urmărire a tipurilor de carte care au fost la modă în diferite perioade de timp. Astfel, unele dintre acestea au fost populare doar până la mijlocul secolului al XVII-lea, după care, încetul cu încetul, au dispărut din rândul tipăriturilor, de exemplu unele culegeri de predici, argumentările sau povestirile de diferite tipuri.

De altfel, cum era de așteptat, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea apar publicații tot mai diferite, indicând creșterea și diversificarea grupului de cititori, precum și dezvoltarea vieții culturale și științifice. Ritmul în care ajung să prindă rădăcini noile tendințe și idei ale iluminismului la Cluj ne arată clar că societatea din acel timp a cunoscut o dinamică de dezvoltare asemănătoare celei din occident, și care a fost realmente binevenită după perioada de stagnare de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.

Capitolul V al lucrării, „*Starea civilă*” a cărților tipărite, conține scurte prezentări privind ilustrațiile folosite de tipografi și modul de legare a cărților, aceste aspecte contribuind la formarea unei imagini complexe despre cartea veche tipărită la Cluj, mai ales având în vedere că noțiunea de carte veche nu include doar tipărirea de litere, ci și aspectul estetic conferit cărților prin ilustrarea și legarea lor artistică.

Deși este plasat la sfârșitul tezei, capitolul VI, *Catalogul cărților vechi tipărite la Cluj (1550-1800)*, a fost de fapt punctul de pornire al muncii mele, fără de care nu s-ar fi putut efectua diferitele tipuri de analize privind cărțile vechi tipărite la Cluj. Intervalul de timp la care am făcut referire începe cu anul înființării primei tipografii clujene și se termină în anul 1800, ultimul an în care cartea tipărită este încă considerată carte veche. În mare parte, acest catalog s-a realizat cu ajutorul diferitelor bibliografii de carte veche, din care au fost extrase cărțile referitoare la Cluj. Pe lângă acestea, în vederea producerii unui catalog cât mai complex și pe cât posibil actualizat, am folosit și unele articole din revistele de specialitate care fac referire la descoperirea unor tipărituri realizate la Cluj și, nu în ultimul rând, unele descrieri proprii (și aici mă refer la cele douăzeci și unu de afișe teatrale, care nu sunt incluse în bibliografia de carte veche maghiară). Prin adunarea la un loc a acestor informații, catalogul poate constitui un auxiliar util pentru cei care sunt interesați de tipografia clujeană.

Catalogul reprezintă o noutate, deoarece până acum nu s-a efectuat o luare în evidență a tuturor cărților vechi clujene. Referințele bibliografice prezentate în cazul fiecărei cărți incluse fac posibilă căutarea unor detalii referitoare la fiecare carte în parte prin trimiterea directă la cel puțin o sursă bibliografică. Acesta este și motivul pentru care nu am inclus toate informațiile cu privire la aceste cărți, deoarece ele sunt deja prezentate în alte bibliografii. Cărțile sunt enumerate în ordine cronologică, dar, în același timp, în cadrul fiecărui an, ele sunt grupate și în funcție de tipografie, lucru care conferă catalogului un plus de utilitate.

Pe lângă acestea, catalogul conține și descrierea bibliografică, pentru prima oară, a douăzeci și unu de afișe teatrale tipărite la Cluj în atelierul lui Martin Hochmeister, afișe care în prezent se află în patrimoniul Bibliotecii Academiei Române Filiala Cluj-Napoca. Acestea au fost menționate, dar nu descrise bibliografic, în teza de doctorat a lui Sándor Enyedi din 1974, dar în timp au fost uitate. Aceste afișe nu au fost incluse în volumul al VIII-lea al Bibliografiei cărților maghiare apărute între 1712-1860, carte apărută în anul 1991 și care conține treizeci și trei de descrieri de afișe teatrale clujene, acesta fiind considerat numărul total de astfel de tipărituri care mai există în vreo bibliotecă. Deci, ca urmare a cercetărilor pe care le-am realizat în vederea redactării catalogului, am ridicat numărul afișelor teatrale a căror existență este cunoscută azi de la treizeci și trei la cincizeci și patru.

Produsul principal al tipografiei, cartea tipărită, a reprezentat cea mai mare contribuție la dezvoltarea culturii, a științei și a spiritului uman, transformând mentalitatea și evoluția societății. Cartea tipărită nu a fost un obiect oarecare, ea a influențat o serie de aspecte ale vieții prin omniprezența sa. Acest lucru a făcut imposibilă abordarea acestui subiect dintr-o singură prizmă, abordarea interdisciplinară fiind singura posibilitate care putea să ducă la formarea unei imagini cât mai complexe despre tema lucrării. Cunoștințele și metodele diferitelor discipline, precum istoria, filologia, biblioteconomia, arta și, nu în ultimul rând, statistica, toate au jucat un rol important în procesul de creație al acestei lucrări.

Bibliografie :

1. BANKS, Colin. *The Past Decides the Future. The Relevance of the Classic Type Letter Forms to the Printing Needs of Today.* In: Reports on the Conference of the Amsterdam Edition of the Bible by Nicholas Kis Tótfalusi. Debrecen. Hungary 25-27 April 1985. Debrecen.1985.p.9-17.
2. BARKER, Nicolas. *The Revival of the Kis Types in England and America.* In: Reports on the Conference of the Amsterdam Edition of the Bible by Nicholas Kis Tótfalusi. Debrecen. Hungary 25-27 April 1985. Debrecen.1985.p.19-25.
3. BARTÓK, István. *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól.* In: Magyar Könyvszemle.1995.p.349-360.
4. BARTÓK, István. „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között.* Budapest. 1998.
5. BINDER, Pál. *A Schässburger-Segesvári család és a kolozsvári Heltai-nyomda.* In: Keresztény Magvető.1980.p.33-39.
6. BÍRÓ, Gyöngyi. *Az unitárius egyházi értelmiség könyvtárai a XVI-XVII századi Kolozsvárott.* In: Magyar Könyvszemle.2000. p.131-144.
7. Borbély István.Heltai Gáspár. Budapest.1907.
8. BORSA, Gedeon. *A 16.századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege.* In: Magyar Könyvszemle.1973.p.249-269.
9. BORSA, Gedeon. *Pótlások és kiegészítések az RMNy első kötetéhez. IV.* In: Magyar Könyvszemle.1977.p.375-381.
10. BORSA, Gedeon. *Az 1593.évi kolozsvári perikópáskönyv (45 ábrával).* In: Magyar Könyvszemle.1979.p.82-90.
11. BORSA, Gedeon., PERGER, Péter. *Heltai Uj Testamentumának kiadása(i) vizjel nélküli papíron.* In:Magyar Könyvszemle.2006.p121-145.
12. BORSA, Gedeon. *A hazai könyvnyomtatás történetének vázlat a szabadságharcig.* In: Könyvtáros.1990. 9.p.539-542.
13. BOTTA, Gedeon. *A reformáció és a nyomdászat Magyarországon.* In: Magyar Könyvszemle.1973.p.270-285.
14. BOTTA, István. *Négyszáz éve halt meg Heltai Gáspár.* In:Evangelikus Naptár.1974.p.39-40.
15. BUDAY, György. *Újabb jegyzetek Kis Miklósról, a „Janson”-betűk megalkotójáról.* In: Magyar Könyvszemle. 1976.p.61-75.
16. DÁN, Róbert. *Tótfalusi Kis Miklós grúz-betűi.* In: Magyar Könyvszemle.1980. p.32-36
17. DÁN, Róbert. *Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia.* In: Magyar Könyvszemle.1987.p.396-398.
18. DEÁK Farkas. *Egy hazafias nagyszombati könyvtár a XVIII.században.* In:Magyar Könyvszemle 1881.p.177-178.
19. DEZSÉNYI Béla: *Az Erdélyi Magyar Hírvivő százötven esztendeje.* In: Magyar Könyvszemle.1940 p.274-278.

20. ECSÉDY, Judit V. *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai (hat ábrával)*. In: Magyar Könyvszemle. 1989.p.20-47.
21. ECSÉDY, Judit V. *A régi, magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533-1800)*. In: Magyar Könyvszemle.1986.p.249-255.
22. ECSÉDY, Judit V. *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes-énekek” körül*. In: Magyar Könyvszemle.1997.p.201-205.
23. ECSÉDY, Judit V. *A 17.század első felének nyomdai körképe és részmérlege*. In: Fejezetek 17.századi nyomdászatunkból. Budapest.2001.p.37-53.
24. ECSÉDY Judit V. *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I.Apafi Mihály korában 1661-1690.I*. In: Magyar Könyvszemle. 2005.p.289-308.
25. ECSÉDY Judit V. *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I.Apafi Mihály korában 1661-1690.II*. In: Magyar Könyvszemle. 2005.p.385-409.
26. ECSÉDY Judit V. *Bécs: 17.századi nyomdafelszereléseinek egyik forrása*. In: Magyar Könyvszemle. 2005.p.25-41.
27. ECSÉDY Judit V. „*Mesterkedő nyomdászok*”. *A barokk kor különleges nyomtatványai*. In: Magyar Grafika.2006.p.62-69.
28. Ekler, Péter. *Egy lakodalmi köszöntő magyar vonatkozásai*. In: Magyar Könyvszemle. 2006.p.491-496.
29. ENYEDI Sándor. *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez*. In: Magyar Könyvszemle. 1988.p.67-74.
30. ENYEDI Sándor. *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez.II*. In: Magyar Könyvszemle. 1989.p.86-94.
31. ENYEDI Sándor. *A kolozsvári magyar színészet hőskora (1792-1821)*. In: Magyar Könyvszemle. 1992.p.122-138.
32. FARKAS, Gábor. *A 16-17 századi polgári könyvtárak típusai*. In:Magyar Könyvszemle.1992. p.101-121
33. FEHÉR Katalin. *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18-19.század fordulóján*. In: Magyar Könyvszemle. 1999.p.314-328.
34. FEKETE, Csaba. *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*. In: Magyar Könyvszemle.2003.p.330-366.
35. FEKETE, Csaba. *Tótfalusi ismeretlen kátékiadása*. In:Magyar Könyvszemle.1985. p.149.
36. FERENCZY, József. *Az első magyar hírlapról*. In: Magyar Könyvszemle 1883. p.219-220.
37. FERENCZI, Zoltán. *Kolozsvári nyomdászat története*. Cluj.1896.
38. FITZ, József. *Klisék első alkalmazása magyar nyomdákban*. In: Könybarát 1959. p.167-169
39. FRIEDRICH, Ildikó. *XVIII.századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága*. In:Magyar Könyvszemle.1983.p.32-41.
40. FRIDVALSZKY, János id. *Erdély és egyúttal Magyarország első ásványtana kétszáznegyven éves*. In: Magyar Könyvszemle.2007.p.367-370.
41. GYÖRGY, Lajos. *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig*. Cluj-Kolozsvár. 1939. (Erdélyi Tudományos Füzetek 109.)
42. HAIMAN, György.*Telegdi Pap Sámuel betűmintája és a Tótfalusi-mátrixok sorsa*. In: Magyar Könyvszemle.1975.p.300-305.
43. HAIMAN, György. *Nicolas Kis*. Budapest 1983.
44. HAIMAN, Görög. *Tótfalusi grúz betűinek nyomában (öt képpel)*. In: Magyar Könyvszemle.1981. p.41-64.

45. HAIMAN, György, BALLER, Piroska. *Megegyeztetvén a három kollégiumot...Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról. II.* In: Magyar Könyvszemle.1983. p.321-331.
46. HAIMAN, György, BALLER, Piroska. *Megegyeztetvén a három kollégiumot...Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról (két képpel).* In: Magyar Könyvszemle.1983. p.21-31.
47. HAIMAN György. *Nikolaus Kis und die „Original-Janson-Antiqua.* In: Philobiblon.Stuttgart.1985.
48. HAJÓS, József. *Frölich Dávid.* In: Magyar Könyvszemle. 1997.p.16-32.
49. HAMPEL, Polixénia. *A halhatatlan betűk. Tótfalusi Kis Miklós élete.* Budapest.1998
50. HELTAI, János. *A 17.század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok.* In:Fejezetek 17.századi nyomdászatunkból.Budapest.2001.p.9-28.
51. HELTAI, János. *Műfajok és művek a XVII.század magyarországi könyvkiadásában. (1601-1655).* Budapest.2008.
52. HERPEI, János. *Újabb adatok az 1711.év előtti egyleveles nyomtatványokhoz.* In: Erdélyi Múzeum.1943.p.480-481
53. HERPEI, János. *Abrugyi György kolozsvári könyvkötő.* In: Erdélyi Múzeum.1943.p.481-483.
54. HERPEI, János. *A Heltai-nyomda sorsa.* In: Magyar Könyvszemle.1957. p.55-58.
55. HERPEI, János. *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere.* In:Magyar Könyvszemle.1957. p.155-165.
56. HERPEI, János. *Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai.* In:Magyar Könyvszemle.1958. p.56-62.
57. HERPEI, János. *Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelye és munkatársai.* In:Magyar Könyvszemle.1958. p.56-62.
58. HERPEI, János. *Kísérlet kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására.* In:Magyar Könyvszemle.1960. p.438-443.
59. HERPEI, János. *A 16-18. századbeli kolozsvári nyomdászok végzettsége.* In:Magyar Könyvszemle.1963. p.169-185.
60. HERPEI János. *A XV-XVI.századi magyarországi könyvnyomtatás számokban.* In: Magyar Könyvszemle 1966. p.63-66.
61. HERPEI János. *Méhes György, az 1789.évi kolozsvári „Új és Ó Kalendárium” szerkesztője.* In: Magyar Könyvszemle. 1971.p.177-179.
62. HERVAY, Ferenc. *A XV-XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban.* In: Magyar Könyvszemle.1966.p.60-66.
63. HOCHMEISTER, Adolf. *Leben und Wirken des Martin Edlen von Hochmeister 1767-1837.* Sibiu.1873.
64. HOLL, Béla. *Adalékok a XVI.századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez.* In: Magyar Könyvszemle.1970.p.378-381.
65. HOLL, Béla. *Szerző, nyomdász, olvasó a 17.század első felében.* In: Irodalomtudományi Közlemények.1980.p.639-649.
66. HUBERT, Gabriella H. *17.századi protestáns énekeskönyvek nyomában.* In: Magyar Könyvszemle. 1996.p.82-89.
67. HUBERT, Gabriella H. *Szenci Molnár Albert és a 17.századi gyülekezeti énekeskönyvkiadás.* In: Magyar Könyvszemle. 2003.p.349-356.
68. HUBERT, Gabriella H. *A régi magyar gyülekezeti ének.* Budapest.2004.
69. IVÁNYI Béla. *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (Negyedik közlemény).* In: Magyar Könyvszemle.1930. p.296-302.

70. JAKAB, Elek. *Kolozsvár története*. vol II-IV., Budapest 1888.
71. JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Budapest. 1888
72. MORISON, Stanley. *Tally of Types*. Cambridge.1973.
73. MURDOCH, Graeme. *Calvinism on the Frontier 1600-1660*. Oxford.2000.
74. NOVÁK, László. *A nyomdászat története IV.könyv*. Budapest. 1928.
75. PERKINS, Maureen. *Visions of the Future: Almanacs, Time and Cultural Change 1775-1870*. Oxford.1996.
76. RADOSAV, Doru. *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei (sec.XVII-XIX)*. Oradea, 1995
77. ROMHÁNYI, Károly. *A magyar könyvkötés művészete a XVIII—XIX. században*. Budapest, 1937
78. ROZSONDAI, Marianne.-SZIRMAI, János. *A könyvkötés művészete*. Budapest.1992.
79. SHER, Richard B. *The Enlightenment of the Book*. Chicago-London.2006.
80. SOLTÉSZ, Zoltánné *A magyarországi könyvdíszítés a XVI században*. Budapest.1961.
81. SZÁNTÓ, Tibor. *A szép magyar könyv, 1473-1973 : Az ötszáz éves magyar könyvművészet képeskönyve*. Budapest.1974.
82. SZILY, Kálmán. *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Budapest.1898.
83. TEVON, Andor. *A könyv évezredes útja*. Budapest.1984.
84. TÖRÖK, István. *A kolozsvári ev. Református collegium története. Vol.1-3*. Kolozsvár.1905 vol.1-3.
85. UPDIKE, Daniel Berkeley. *Printing Types. Their History, Forms and Use. Vol.I-II*. London.2001.
86. VÁSÁRHELYI, Judit. *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*. Budapest.2001.
87. WEITENKAMPF, Frank. *The Illustrated Book*. Cambridge.1938.
88. WHITE, Hayden.*Metahistory.The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore 1973
89. WITTSTOCK, Heinrich. *Beitrage zur Reformationgeschichte des Nösner-Gaues*. Wien. 1858
90. ZOVÁNYI, Jenő. *A coccejanizmus története*. Budapest.1890.
91. ZOVÁNYI, Jenő. *Puritán mozgalmak a magyar református egyházban*. Budapest. 1911.